

MARTIN ZÜCKERT

Államfordulat és felekezeti formálódás

Az egyházak és a német népcsoportok

Csehszlovákiában 1918 után¹

MARTIN ZÜCKERT

State Change and Confessional Forming. The Churches and the German Population in Czechoslovakia after 1918

Keywords: religious history, First Czechoslovak Republic, confessional and ethnic minorities, nationalism

---

„Hazánk, Ausztria létének, folytonosságának nem a mindenkori államalakulat teste kölcsönöz értelmet, hanem a Szent Német-római Birodalom gondolatának eredendően a nyugati civilizációban gyökerező, teremtő szellemisége, melynek lényegét leginkább az egyház által képviselt corpus mysticum földre vetett árnyékaként tudnám megragadni; mindez a történelem tanúságának tükrében értendő, figyelembe véve, hogy hazánk Közép-Európa szívében, ugyanakkor a német területek perifériáján található, peremvidékein fiatal, idegen kultúrák által körbefogva. A küldetés ezen kultúrák szellemi gyűjtőpontjává, mintegy mágneses központjává válni, egyszersmind hidat alkotni közöttük, azokat illeti meg, akik egy évezreden át, egészen a közelmúltig azt tekintették feladatuknak, hogy az össznémet nép, és ezáltal az egész keresztény Nyugat úttörői, előőrsei és határőrei legyenek, akár az oktatás és tudomány, a gazdaság és a kultúra révén, vagy ha éppen arra került sor, nemritkán a vérrel, vassal való védekezés által is. Ausztria elsősorban a katolicizmusnak tartozik hálával, hogy mindez így alakulhatott!”²

Ezekkel a szavakkal szóló közönségéhez az *Allgemeiner Deutscher Katholikentag* keretében, 1933 szeptemberében, Bécsben elhangzott beszédében Kurt Schuschnigg osztályigazgató miniszter, az ausztrófasiszta osztrák állam későbbi kancellárja. Schuschnigg nagyszámú hallgatóságához intézett szónoklatában – az első gyűlés során megtartott beszéd a városi footballstadionban hangzott el –, melynek „A német nép kül-

---

1 A tanulmány eredetileg a következő helyen került publikálásra: *Střed* 3 (2011), 1, 39–59.p., jelen írás ennek aktualizált verziója

2 Die Sendung des deutschen Volkes im Abendlande. Rede Kurt Schuschniggs anlässlich des Allgemeinen Deutschen Katholikentags in Wien 1933. In *Allgemeiner Deutscher Katholikentag*, Wien, 1933. Hrsg. vom Verlag des Katholikentagskomitees. Wien, 1934, 63. p.

detése a nyugati kultúrán belül” címet adta, azt a kérdést járva körül, hogy milyen szerep illeti meg a „nyugati missziót”, valamint a német és katolikus orientációt Ausztriában. Schuschnigg a korabeli szekularizációs törekvéseket bírálva, egyszersmind a birodalmi gondolatra hivatkozva az Ausztria előtt álló utat a németiségben és a katolicizmusban látta kijelölve, ugyanakkor az ország szerepét egyfajta „gyűjtőpontként” és „mágneses központként” határozta meg.³ Jóllehet egy esetleges „felekezetek közti háborúskodást” ő maga is végzetesnek ítélte, álláspontja egyértelmű volt:

„Másfelől tudjuk, hogy Ausztria katolikus erőinek hadrendbe állítása, mind a múltban, mind a jelenben, nemcsak saját országunk, hanem az össznémetiség – és ezáltal az egész nyugati kultúra – érdekeit is szolgálja, és hogy a katolikus Ausztria nélkül a német nép küldetése a keresztény nyugati világban, valamint az igaz Szent Német-római Birodalom újjászületése – egyszersmind az ezer sebből vérző Közép-Európa békéje – nem valósítható meg.⁴ Azt, hogy pontosan mit is értett Schuschnigg az „ezer sebből vérző Közép-Európa” alatt, továbbá hogy miként határozta meg a német népet és miben látja küldetését, nem fejtette ki – ezáltal is tág értelmezési teret nyitva meg hallgatósága előtt. Az 1933. szeptember 7-e és 12-e közt Bécsben megrendezett *Allgemeiner Deutscher Katholikentag* vezérfonalául „Az iszlám hatalmi hódításnak ellenálló Bécs”⁵ mottója, illetve az erre való emlékezés szolgált, mindez a nyugati keresztény civilizáció ünnepeként aposztrofálva, egy afféle össznémet katolicizmus víziójának színrevitele és megerősítése céljából. A nemzetiszocialisták németországi hatalomra jutása azonban megghiúsította az össznémet dimenzió gondolatát. A fordulatot követően nemcsak az ideológiai ellentétek kezdtek nyilvánvalóvá válni, hanem az is fennakadást okozott, hogy a mintegy 36 000 résztvevő, aki a Német Birodalomból érkezett volna, a birodalom által bevezetett ezermárkás szankciónak köszönhetően (az ún. Tausend-Mark-Sperre) nem tudott Ausztriába érkezni: a rendelet, amely az Ausztriába utazó német polgárokat ezer birodalmi márka kifizetésére kötelezte, a németországi katolikusok távolmaradását eredményezte.⁶ Mindezek ellenére, Ernst Hanisch megállapítására rácsafolva korántsem jelenthetjük ki, hogy a rendezvény egyfajta „Osztrák Katolikus Nappá” zsugorodott volna.⁷ A Magyarországról, a Bánátból, Dél-Tirolból, Elzászból, Bukovinából, valamint a „Csehszlovákia valamennyi német lakosságú régiójából érkező 17 000 résztvevő”⁸ egy olyan, tágabb keretet adott a többnapos rendezvénynek, amely túlmutatott a politikailag instabil háború utáni Ausztria dimenzióján. A Németországban megjelenő *Die Getreuen* (A hithűek) című, a Külhoni Német Katolikusok Birodalmi Egylete (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen) által kiadott lap ebben az összefüggésben egyenesen a rendezvény volksdeutsch jellegét hangsúlyozta, hozzátéve, hogy az eseménysorozat az

3 Uo., 63–64. p.

4 Uo., 64. p.

5 Uo. A célkitűzésekről és előkészületekről I. 5. p.

6 Ernst Hanisch: Wien. Heldenplatz In Etienne François, Hagen Schulze (szerk.): *Deutsche Erinnerungsorte*, I. kötet, München, 2003, 105–121. p., itt 110. p.

7 Uo.

8 *Allgemeiner Deutscher Katholikentag*, Wien, 1933, 38. p.

„Imperium Sacrum” emléke iránt kinyilvánított hűség és egy megújult „Katolikus Szövetség” igényének jegyében zajlott.⁹

Az Allgemeiner Deutscher Katholikentag bécsi rendezvénysorozata összességében egy a „keresztény nyugat” melletti kiállás, ugyanakkor egy „barokk pompájú birodalmi katolicizmus” színrevitele volt. Mindent egybevetve inkább irányult a „szekularizmus és ausztromarxizmus”, mintsem közvetlenül a protestantizmus ellen.¹⁰ Mindazonáltal a felekezeti deklarált hangsúlyozása és a nemzeti eszmékkel való egybekapcsolása ugyancsak fontos szerepet játszott: az 1933-es Katholikentag, mint afféle tünetértékű pillanatfelvétel, egyértelművé tette, hogy Kelet-Közép-Európa német ajkú lakossága a Habsburg Monarchia megszűnte után is Ausztria felé orientálódik, és az ott kibontakozó, a demokráciából egy integrálkatolikus, tekintélyelvű rendi állam felé tartó modell kialakulását élénk figyelemmel kíséri (mint ahogy az a cseh területek katolikus értelmiségét illetően is megfigyelhető).¹¹ Az, hogy a Katholikentag a külföldön élő német ajkú lakosságot is képes volt megszólítani, mindemellett a rendezvény össznémet, katolikus szellemiségét is nyomatékosította – amelyre akár egy, a kiépülőfélben lévő nemzetiszocialista Németországtól való elhatárolódási gesztusként is tekinthetünk. Nem véletlenül kapott központi szerepet a „birodalmi gondolat”, amely a Német-római Birodalomhoz kötődő képzetekből táplálkozott. A harmincas években mindemellett egyfajta keveredés is megfigyelhető a régebbi keletű eszmék és a nemzetiszocialista propaganda elemei közt.¹² Közben mindkét eszmerendszer kiemelt figyelemmel illette a külföldön élő német ajkú népcsoportokat – és ezáltal ezen népcsoportok tulajdonképpeni státuszának (politikailag igencsak kényes) kérdését is.

Az első Csehszlovák Köztársaság, melyben 1918 után a politikai erőviszonyok mellett a felekezeti arányok is jelentősen átalakultak, azon területek egyike volt, ahol az ausztriai fejlemények különösen élénk visszhangra találtak. A megszűnt Habsburg Monarchia után visszamaradt közös valláspolitikai tapasztalati tér – mint például az „el Rómától mozgalom” (Los-von-Rom-Bewegung) fejleményei vagy éppen a Magyar Királyságban végbemenő hosszú távú történések sora – az utódállamokban kialakulásnak induló új folyamatok hatására fokozatosan vesztett jelentőségéből. Ezt tovább erősítette a Német Birodalom területén működő felekezeti egyletek, így például a pro-

9 Helmut Burgert: Der Allgemeine Deutsche Katholikentag in Wien vom 7. bis 12. September 1933. In *Die Getreuen*. Zweimonatsschrift des Reichsverbandes für die katholischen Auslandsdeutschen. Jahrgang 10, Heft 6 (1933), 185–188. p.

10 Ernst Hanisch: Der Politische Katholizismus als ideologischer Träger des „Austrofaschismus“. In Emmerich Tálos, Wolfgang Neugebauer (Hrsg.): *Austrofaschismus. Politik, Ökonomie, Kultur 1933–1938*. 5., völlig überarbeitete und ergänzte Auflage. Wien, 2005 (Politik und Zeitgeschichte, Band 1), 68–87. p., itt: 76. p.

11 Jaroslav Šebek: *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*. Brno, 2006, 200–205. p.

12 Vö. például a következő kortárs megközelítéssel: Otto Brunner [=Alfred Missong]: Das Reich als Mythos und als Wirklichkeit. In Alfred Missong: *Christentum und Politik in Österreich. Ausgewählte Schriften 1924–1950*. Hrsg. von Alfred Missong jun., in Verbindung mit Cornelia Hoffmann und Gerald Stourzh. Wien, Köln, Graz, 2006, 179–183. p.

testáns „Gustav Adolf Verein” vagy a „Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen” hatása is – ezek, bár igaz, hogy Közép-Európa-szerte (ill. azon túl is) már az első világháborút megelőzően megkezdték tevékenységüket és érdekeik érvényesítését – ez idő tájt fokozatosan a nemzetiestés erőterébe került, ami által maguk is egyre inkább nacionalista irányultságú ágensekké váltak.

E tanulmány célja, hogy az ausztriai és németországi felekezeti szervezeteknek a csehszlovákiai német népcsoportokat érintő egyházi történésekre gyakorolt hatását vizsgálja, továbbá hogy ezen népcsoportok felekezeti és nemzetiségi hovatartozásának arányrendszerét elemezze. Míg ez utóbbi szempont kapcsán már számos publikáció született (igaz, ezek perspektívája általában a felekezeti hovatartozás kérdésére szorítkozik),¹³ addig az egyházpolitikai fejlemények nemzetközi, Közép- és Kelet-Európa nemzetiségi kisebbségeire gyakorolt hatásáról (és a németországi felekezeti szervezetek konkrét szerepvállalásáról) a két világháború közötti időszak kontextusában mindmáig alig születtek elemzések.¹⁴

Jelen tanulmányra, mely mindezen aspektusok összjátékát vizsgálja, éppen ezért csupán egyfajta szondázásként tekinthetünk, amelyet a későbbiekben további országokkal foglalkozó tanulmányok és a lokális következményeket is taglaló mikrotörténeti kutatások kell, hogy kövessenek. Elsőként azt vizsgáljuk, hogy milyen hatást gyakoroltak Csehszlovákiában az 1918 után megváltozott politikai keretfeltételek az országban tapasztalható felekezeti viszonyokra. Kiindulópontként mindeközben az a felismerés szolgál, hogy a két háború közti korszak Kelet- és Közép-Európájában a nemzeti(ségi) és szociális vonatkozások társadalmi dinamikája erősebbnek bizonyult, mint a felekezeti kötődések hatása, noha ez utóbbiak a társadalomban végbemenő változási folyamatok hatására maguk is átalakulóban voltak. Leginkább a többetnikumú országokban, mint amilyen az első Csehszlovák Köztársaság is volt, figyelhető meg, hogy a mindennapok etnicizálása felekezeti tekintetben különböző konkurenciahelyzeteket eredményezett, melyek hatása a többség és kisebbség közt megképződő komplex viszonyrendszerekben is visszaköszönt.

Vallás és nemzet

A már említett bécsi Katholikentag nyitóünnepségén „az egyes német nemzetségekhez és településközösségek képviselőihez” intézett szavak után a zsúfolásig megtelt Karls-

13 Vö. az egyes felekezeteknek szentelt szócikkkel. In Martin Schulze Wessel, Martin Martin Zückert (Hrsg.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, 2009.

14 A kivételek egyike: Roland Löffler: Protestantismus und Auslandsdeutschtum in der Weimarer Republik und dem Dritten Reich. Zur Entwicklung von Deutschstumspflege und Volkstumstheologie in Deutschland und den Deutsch-evangelischen Auslandsgemeinden unter besonderer Berücksichtigung des „Jahrbuchs für Auslandsdeutschtum und Evangelische Kirche“ (1932–1940). In Martin Geyer, Hartmut Lehmann (Hrsg.): *Religion und Nation – Nation und Religion. Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*. Göttingen, 2004 (Bausteine zu einer europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung 3), 298–335. p.

platzon egy a csehországi németeket képviselő küldött is felszólalt, a következőket nyilatkozva: „Számunkra, szudétanémet katolikusok számára, akik ezrével siettünk ide, hogy részesei lehessünk az Allgemeiner Katholikentag eseményeinek, hatalmas élményt jelent, hogy itt, Bécsben, az európai kultúra központjában a Szentatya képviselője előtt hűségesküt tehetünk az egyház mellett. [...] Szeretnénk a katolikusként ránk eső feladatokat ellátni, ugyanakkor ezeket a feladatokat mint nehéz időket átélő népünk képviselői is teljesíteni szeretnénk.”¹⁵

A szónok tehát beszédében közvetlenül is összekapcsolta a vallási és nemzeti vonatkozásokat. Az efféle összevegyüléseket vizsgálva az utóbbi években mindinkább intenzív figyelmet kapott a vallásnak a modernitás keretei közt megváltozott szerepe.¹⁶ Martin Geyer és mások a nemzetfelfogások kapcsán kialakult viszonyok kontextusában egy „a vallás és vallásosság terén végbemenő transzformációs folyamatról” beszélnek.¹⁷ A nemzet és vallás közt megképződő, a társadalom irányításáért vívott konkurenciaviszonyokon túl a közelmúltban főként a nemzetfogalom (elsősorban rítusok által történő) ilyen-olyan vallási szerepfelfogásokat adaptáló képessége kapott tudományosan is komolyabb figyelmet.¹⁸

A vallás elnemzetiesítése mindemellett gyakran a „nemzet szakralizációjával” találta magát szemben.¹⁹ Mindez például a nemzeti és a vallási szimbolika nyelvének egymásba fonódásánál is egyértelműen tetten érhető. A Szent Vencel köré épülő, eredetileg vallási hagyomány a cseh nemzeti mozgalom hatására egy nemzeti jelentésréteggel forradt egybe. A Vencel-kultusz hangsúlyozása a húszas évek Csehszlovákiájában – melyet 1918 után az újonnan megalakult államban egy katolikusellenes hullám előzött meg – a katolikus cseheknek a nemzetállamba való erőltetett integrálását volt hivatott elősegíteni. Mindez az 1929-ben, a Vencel halálának ezredik évfordulója alkalmából rendezett, állami szervek által is támogatott ünnepekben is kifejezést nyert.²⁰

A 19. század vége felé több régióban is felerősödtek azok a folyamatok, amelyek arra törekedtek, hogy a felekezeti és a nemzeti(ségi) hovatartozásokat, ill. szerepfelfo-

15 „Die Eröffnungsfeier auf dem Karlsplatz“. *Reichspost*, Nr. 252 vom 9. September 1933, 6. p.

16 Vö. Martin Schulze Wessel: *Religion und Nationalismus in der Geschichte Tschechiens und der Slowakei im 19. und 20. Jahrhundert. Zur Einführung.* In Kristina Kaiserová, Eduard Nižňanský, Martin Schulze Wessel (Hrsg.): *Religion und Nation: Tschechen, Deutsche und Slowaken im 20. Jahrhundert.* Essen, 2015 (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission 20), 7–15. p.

17 Martin Geyer: *Religion und Nation – Eine unbewältigte Geschichte. Eine einführende Betrachtung.* In Uő., Hartmut Lehmann (Hrsg.): *Religion und Nation – Nation und Religion. Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte.* Göttingen, 2004 (Bausteine zu einer europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung 3), 11–32. p., itt: 15. p.

18 Uo., 16. p.

19 Hartmut Lehmann: *Die Säkularisierung der Religion und die Sakralisierung der Nation im 20. Jahrhundert: Varianten einer komplementären Relation.* In Hans-Christian Maner, Martin Schulze Wessel (Hrsg.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939.* Stuttgart, 2002 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 16), 13–27., 13–27. p.

20 Petr Placák: *Svatováclavské milénium. Češi, Němci a Slováci v roce 1929.* Praha, 2002.

gásokat egybevágó, valamint egymásnak kongruens módon megfeleltethető kategóriákként tüntessék fel. Ezt az eszmét segítette például 1918 előtt a „Los-von-Rom-Bewegung” a Habsburg Monarchia német lakosságának körében.²¹ Említésre érdemes továbbá a Csehszlovák Egyház alapítása 1920-ban – egy, a katolikus egyházzal levált cseh felekezetről van szó, melynek deklarált célja volt, hogy „a vallás terén az államalkotó nemzet reprezentánsa” lehessen.²² A vallási és nemzeti hovatartozás pontos egymásra rétegződése mindazonáltal csak a legkritikább esetekben tudott megvalósulni.

A cseh tartományokban vagy Szlovákiában a nemzeti mozgalmak, felekezeti törekvések és államalkotó dinamikák szétszórtsága és erősen kevert jellege révén olyan újfajta konstellációk jöttek létre, melyeknek köszönhetően bizonyos csoportokra nézve a felekezeti és etnikai hovatartozás, ill. attribúció egyfajta kombinációja által akár újfajta kollektív önképek és –meghatározások is kialakulhattak. Ez a dinamizmus ugyanakkor a hagyományozódott, egészen a korai újkorig visszavezethető felekezeti diaszpóra-létben, annak körülményeiben – amelyek ez idő tájt maguk is éppen átalakulófélben voltak – gyökerezett. Ennek szellemében fogalmazott Erich Wehrenfennig, a „Cseh, Morva és Sziléziai Német Evangélikus Egyház” elnöke az általa vezetett hitközösség (mely a két háború közt a cseh területek német lakosságának mintegy öt százalékát ölelte fel) helyzetéről: „*egyházunk feladata az evangéliumhoz való ragaszkodás és annak hirdetése, hogy mindez egy kettős diaszpórában, evangélikus és német kisebbségként – és az evangélium forrásából erőt merítve a bölcsesség útján járni, katolikus német néptársaink és az ország más nemzetű egyházainak nagy többsége közepette [...]*.”²³

A csehszlovák államalapítás következményei az egyházak részéről bizonyos fokú – a szervezési-szervezeti aspektusokon is túlmutató – alkalmazkodóképességet is megköveteltek. Ebben a viszonyrendszerben a nemzeti kérdés meghatározó jelentőségre tett szert. Mindez például Szilézia cseh területein, az Augsburgi Hitvallású Evangélikus Egyház rendhagyó esetében²⁴ – vagy éppen a főként Kelet-Szlovákiában és Kárpátalján releváns görög katolikus és ortodox problematika esetében nyilvánult meg.²⁵ A római katolikus vallás az első Csehszlovák Köztársaságban egyértelműen többségi felekezetnek számított, ugyanakkor mégsem volt képes egy az államot meghatározó tényezővé

21 Karl-Reinhart Tschauer: *Die Los-von-Rom-Bewegung. Gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie*. Szentendre, 1999. Kristina Kaiserová: *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy, 2003.

22 Martin Schulze Wessel: Konfessionelle Konflikte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik: Zum Problem des Status von Konfessionen im Nationalstaat. In Maner, Schulze Wessel (Hrsg.): *Religion im Nationalstaat*, 73–101. p., itt: 78. p.

23 Ernst Lehmann: *Die evangelischen Sudetendeutschen*. Düsseldorf, 1970 (Die Unverlierbarkeit evangelischen Kirchentums aus dem Osten 2/1), után idézve, 23. p.

24 Elżbieta Pałka: *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburgskiego Wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*. Wrocław, 2007.

25 Róbert Letz: Die griechisch-katholische Kirche in der Slowakei zwischen nationaler Emanzipation und ekklesialer Selbstbehauptung. In Hans-Christian Maner, Norbert Spannenberger (Hrsg.): *Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 129–151. p.

nőni.²⁶ Csehszlovákia megalakulása a Habsburg Monarchiától való politikai és ideológiai elhatárolódás igényének szellemében ment végbe. Ennek részét képezte az új elit egyértelmű elhatárolódása az 1918-ig az államiság szempontjából konstitutív katolikus vallástól is.²⁷ A katolicizmustól való eltávolodási törekvésekkel egy időben egyfajta közeledés kezdett kialakulni a Hus-hagyományhoz, valamint a (részint nemzeti keretek közt értelmezett) protestáns hagyomány felé. Mindezen jelenségek a nemzeti szimbolikát és a nemzetállam történelemszemléletét is meghatározták. A protestáns egyházakba és a Csehszlovák Egyházba átlépő hívek kezdetben magas száma egy idő után fokozatos csökkenésnek indult – egy összességében releváns, bár országos szinten alapvetőnek nem mondható aránybeli változást eredményezve a lakosság felekezeti szerkezetében.²⁸ A módosult arányok azonban egyházon belüli konfliktusok és az ezek során felszínre kerülő nemzeti törésvonalak formájában is érzékelhetővé váltak. A cseh dominanciájú Csehszlovák Egyház egy olyan, katolicizmuson belül kialakult ellenmozgalomból fejlődött ki, amely hamar egy új, nemzeti színezetet kapott.²⁹ A cseh katolicizmus a reformerők kiválását követően egyértelműen konzervatívabbá vált. A csehországi német katolicizmus az „El Rómától mozgalom” körüli konfrontációknak köszönhetően jelentősen meggyengült, és a hosszú ideig meghatározó államkatolicizmus árnyékában jellegtelennek számított. A harmincas években aztán kialakult egy döntően fiatalok által meghatározott reformmozgalom, amely az egyházi megújulási kísérleteket a rendi állam gondolatosságával, valamint a vélt (nemzeti) marginalizáció elleni harc igényével kapcsolta össze.³⁰ A szlovák egyházi hierarchia mindemellett egészen 1918-ig erős magyar hatás alatt állt, így a prágai vezetés elsősorban arra törekedett, hogy a magyar püspököket szlovák ajkúakkal helyettesítse. A szlovák politikai katolicizmus Andrej Hlinka vezetése alatt – nem utolsósorban a döntően evangélikus, az állam szempontjából meghatározó népcsoportok ellenében – egy fokozatosan egyre agresszívabb autonómiamozgalommá fejlődött.³¹

26 Pavel Marek: Das Verhältnis zwischen Staat und Kirchen. In Schulze Wessel, Zückert: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens*, 3–46. p. František X. Halas: Sekularizce v Evropě a vztah mezi náboženstvím a společností v první československé republice. In *Společnost v přerodu. Češi ve 20. století. Sborník referátů z cyklické konference Demokracie 2000*. Praha, 2000, 117–134. p.

27 Jiří Rajmund Tretera: *Stát a církev v České republice*. Kostelní Vydří, 2002, 35. p.

28 Jaroslav Šebek: Nationalisierende Tendenzen im konfessionellen Bereich. Beispiele aus dem katholischen Milieu der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In Martin Zückert, Laura Höhlzlwimmer (Hrsg.): *Religion in den böhmischen Ländern 1938–1948. Diktatur, Krieg und Gesellschaftswandel als Herausforderungen für religiöses Leben und kirchliche Organisation*. München (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 115), 31–47. p., itt: 34. p.

29 Martin Schulze Wessel: Die Tschechoslowakische Kirche. In Schulze Wessel, Zückert (Hrsg.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens*. 135–146., itt: 135–138. p.

30 Šebek: *Nationalisierende Tendenzen im konfessionellen Bereich*, 39–44. p.

31 Jörg K. Hoensch: *Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinka*. München, Wien, 1984 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 44).

Az evangélikus egyházak sorsának alakulása még inkább szemlélteti a nemzeti és felekezeti érdekek széttagozódottságát. A Cseh Testvérek Evangélikus Egyháza, amely az addig cseh dominanciájú augsburgi és helvét hitvallású közösségeket kívánta felölelni, már 1918-ban megalakult. Ezek következményeképpen a német dominanciájú közösségek megalapították a Német Evangélikus Egyházat.³² Szlovákiában ez a fajta nemzeti irányváltás, mely az addigi felekezeti struktúrák módosulását is eredményezte, nem tudott sikerrel járni. Ehhez az is hozzájárult, hogy a kálvinista hívek – országos távlatból szemlélve – túlságosan is Magyarország irányába orientálódtak.³³ Az összmagyar egyházból való kiszakadás csak vontatottan, nagy erőfeszítések árán sikerült. Az új, mintegy 150 000 hívőt számláló helvét hitvallású közösségben a magyarok domináltak.³⁴ A 10 000 szlovák ajkú kálvinista hívő státuszát illető kérdés hosszú évekig vita tárgyát képezte. A Csehszlovák Köztársaság 1933-as Évkönyve visszatekintésében külön hangsúlyozta, hogy a háborút követően a szlovák kisebbség jogai védelmének érdekében szükség volt az állam beavatkozására.³⁵ A magyar evangélikus egyháztól való elszakadás érdekében a szlovák lutheránusok már 1919 elején egy önálló szlovákiai főtanácsot hoztak létre Zsolnán, amely a Szlovákiai Augsburgi Hitvallású Evangélikus Egyház elődjének tekinthető.³⁶ A többségükben német hatás alatt álló egyházközösségek a Csehországi Német Evangélikus Egyházhoz való csatlakozásra törekedtek. Ez azonban az állami hatóságok tiltásába ütközött.³⁷ Lényegében az egész két háború közötti időszakban tisztázatlan kérdésnek számított, hogy a nemzeti(ségi) csoportok milyen formában alkothatnak autonóm szerveződésekkel egy-egy felekezeti közös-

32 Karl Schwarz: Der Untergang der Donaumonarchie und seine Auswirkungen auf den Protestantismus. Ein Überblick. In Peter Švorc, Michal Danilák, Harald Heppner (Hrsg.): *Veľká politika a malé regióny. Malé regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzivojnovom období (1918–1939)*. Prešov–Graz, 2002, 30–48. p., itt: 36–40. p. Vö. a legutóbbi időből: Martin Zückert: Abgrenzung und Integration. Lutherische Traditionen und evangelisch-lutherische Kirchen in der Tschechoslowakei. In Joachim Bahlcke, Beate Störtkuhl, Matthias Weber (Hrsg.): *Der Luthereffekt im östlichen Europa. Geschichte-Kultur-Erinnerung*. Berlin/Boston, 2017, 267–273. p.

33 Klaus Fitschen: *Protestantische Minderheitenkirchen in Europa im 19. und 20. Jahrhundert*. Leipzig, 2008 (Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen IV/4), 136. p.

34 Jan Pešek: Národnostné problémy vnútri reformovanej kresťanskej cirkvi na Slovensku po roku 1945. In *Historické štúdie* 44 (2006), 89–104. p., itt: 89. p.

35 *Národnostní moment v evangelických církvích ČSR, zejména na Slovensku a Podk. Rusi*. Ročenka Československé republiky. Jg. 12 (1933), 250. p.

36 Peter Švorc: Slovenskí evangelici v prvých troch desať ročiach 20. storočia. In David P. Daniel (Hrsg.): *Evangelici a evanjelická teológia na Slovensku. Zborník pri príležitosti sedemdesiatky Doc. ThDr. Andreja Hajduka a Doc. ThDr. Daniela Štefana Veselého*. Bratislava, 1999, 214–232. p., itt: 228. p.

37 Andreas Metzl: Gründung und Untergang der „Deutschen Evangelischen Kirche A.B. in der Slowakei“ mit besonderer Berücksichtigung der Preßburger Gemeinde (1918–1945). In *Karpaten-Jahrbuch* 2011, 79–89. p. K. Schwarz: *Der Untergang der Donaumonarchie und seine Auswirkungen auf den Protestantismus*, 36–40. p. és 39. p.

ségen belül. A dilemma központjában a mintegy 35 000 szlovákiai német lutheránus és a szlovák többség viszonya állt.

Ahogy az eddigiekben bemutatott vázlatos áttekintés is szemlélteti, 1918 után a megváltozott államszerkezeti konstellációk révén egy újfajta társadalmi közhangulat jött létre, és a nemzeti identitások hangsúlyos előtérbe kerülése a felekezetek életében és egymáshoz való viszonyukban is (kényszerű) változásokat hozott. Mindeközben persze az sem hagyható figyelmen kívül, hogy már a 19. század során megjelentek olyan törekvések, melyek a nemzeti és felekezeti hovatartozás egybemosását, egymásnak való megfeleltetését tűzték ki célul, igaz, ezeket állami közbeavatkozással rendszerint sikerült megfűsíteni.³⁸

Az új feltételek a kisebbségek észlelésére, azok megítélésére is kihatással voltak. Mindez elmondható az újonnan alakult állam és az egyes etnikai csoportok viszonyáról, ugyanakkor a felekezeti és etnikai kötődések terén tapasztalható töredezettségről is. Itt kell, hogy említést tegyünk két további, a vizsgált szociális mezőt 1918 után meghatározó tényezőről is. Csehszlovákia létrejötte mindenekelőtt új percepciós sémákat és kereteket teremtett a cseh tartományok, valamint Szlovákia etnikai és felekezeti csoportjai közt. Mindez leginkább a két országrészben élő német népcsoportot illetően mondható el, alapvetően viszont a cseh–szlovák kapcsolatok vagy az evangélikus egyházak közti viszonyok vonatkozásában is érvényes ez a megállapítás. Mindezen jelenségeken túl az (elsősorban németországi és ausztriai) egyházi körök hatásgyakorlása említendő: ezek egyre intenzívebben keresték a kapcsolatot Csehszlovákiával. Különösképpen a protestáns egyházak esetében figyelhető meg, hogy a közeledési kísérletek korábbi, történelmileg hagyományozott (ez idő tájt ugyanakkor átalakulófélben lévő) mintázatokra épültek. Az Európa keleti részében élő német kisebbségek 1918 utáni „felfedezésének” az aktuálpolitikai szint és a tudományos réteg mellett volt még egy további, mindmáig alig kutatott, a felekezeti szerveződést érintő dimenziója is.

Felekezet és etnikai kisebbség

Az Augsburgi Hitvallású Evangélikus Egyház 1921 évi, trencsénteplici (Trenčianske Teplice) zsinatán a „német kisebbség” a következő jogi ellenvetést fogalmazta meg: *„Önök, mint a többség képviselői, magától értetődően alkalmazzák e természet adta jogot népük érdekében. A továbbiakban egy szilárdan szlovák nemzeti egyház építését célozzák meg. Nyilvánvalóan helyesen járnak el. [...] Viszont ugyanezt kívánjuk magunknak és néptársainknak is. Mi is egyházi önállóságunkat követeljük.”*³⁹

Ez a követelés Csehszlovákiában nem került teljesítésre. Carl Eugen Schmidt pozsonyi plébános már 1919-ben, a szlovák dominanciájú egyházi főtanács beiktatása után a következő összgezést vonta le: *„ebben az egyházban a németek számára csupán az*

38 Friedrich Gottas: Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie. In Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV: Die Konfessionen*. Wien, 489–595. p., itt 546 és 565. p.

39 Carl Eugen Schmidt: *Die lutherische Kirche der Slowakei und der Kampf der Kirchengemeinde Preßburg*. Preßburg, 1922, 25. p.

elnémított, pusztán megtűrt kisebbség nyomorúságos szerepe jut.”⁴⁰ Ugyanakkor meg kell gondolnunk, hogy ez a megítélés az egyház szervezeti struktúrájában tapasztalható nemzeti(ségi) hatalmi viszonyokra vonatkozott, és mint ilyen nem feltétlenül kell, hogy kölcsönös függőségben legyen az egyes hitközségeken belüli interetnikus viszonyokkal vagy az adott egyházi személyek számával, illetve szerepével.⁴¹

Csupán Pozsonyban sikerült két szeniorátust – egy szlovákot, valamint egy német–magyart kialakítani.⁴² A gyakorlatban mégis egyfajta erőltetett szegregáció volt tapasztalható. Hamarosan létrejött egy „német papi egylet” – ugyanakkor elég egy pillantást vetnünk a Németországban kiadott *Evangelische Diaspora* című folyóirat vagy éppen a Késmárkon megjelenő *Karpathen-Post* írásaiba, hogy láthassuk, a harmincas évekre már további gondosan megalapozott szakadási elképzelések is készenlétbe lettek helyezve, melyek adott esetben, helyi szinten akár meg is valósultak.⁴³ Az érintettek komoly veszélyként élték meg, hogy az etnikai kisebbségeket egy adott egyházon belül többségi uralom alá rendelték, és a német közösségek „a beszivárgó szlovákok” erodáló hatásának vannak kitéve. Az elgondolást, hogy a helybéli lelkészek a többnyelvűségre való tekintettel az adott kisebbséget is hivatottak lettek volna szolgálni, csakhamar vándorprédikátorok alkalmazása váltotta fel: ezek feladata a szlovák közösségeken belüli szórványnémetek, valamint a német közösségek szlovák ajkú híveit voltak hivatottak látogatni.⁴⁴ Aligha ad okot csodálkozásra, hogy 1939-ben, közvetlenül a Szlovák Állam megalakulását követően a német kisebbségnek sikerült végleg elszakadnia, megalapítva a „Szlovákiai Német Augsburgi Hitvallású Egyházat”.⁴⁵

40 *Die evangelischen Karpatendeutschen*. In Zusammenarbeit mit Karl Kautz und Emmerich Streck verfaßt von Adalbert Hudak. Düsseldorf, 1972 (Die Unverlierbarkeit evangelischen Kirchentums aus dem Osten, Band 2/Heft 2) alapján idézve, 17. p.

41 Az egyes településekhez jó listát kínál: Andreas Metzl und Mitarbeiter: *Unvergessene Frömmigkeit. Die letzten deutschen evangelischen Kirchengemeinden in der Slowakei*. Bratislava, 2016 (Acta Carpatho-Germanica XXII).

42 Andrej Žitňan: *Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku v rokoch 1918–1938*. *Historické rozhľady*, 3 (2006), 141–167. p.

43 *Trennung national gemischter Gemeinden in der Tschechoslowakei*. *Die evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, 19. Jg. (1937), 56–58. p. – Actio evangelica. Gründungsversammlung des Deutschen Evangelischen Bundes in Topportz. *Karpathen-Post*, Jg. 54 (1933), Folge 46, 1. p.

44 Adalbert Hudak: *Die Kirche unserer Väter. Weg und Ende des deutschen Luthertums in der Slowakei*. Stuttgart, 1953, 69. p. Slowakei. *Die evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 16 (1934), 179–180. p.

45 K. Fitschen: *Protestantische Minderheitenkirchen in Europa*, 137. p. Ondrej Žilák: *Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1918–1948*. In Pavol Uhorskai (Hrsg.): *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, 3. Liptovský Mikuláš, 2002, 110–125. p., itt: 121. p. Az önálló szlovákiai német evangélikus egyház megalapítását célzó tervek már az 1938 őszén elfogadott müncheni egyezményt követő időszakban egyre konkrétabb formát kezdtek öltetni. Vö. *Selbständige deutsche evangelische Landeskirche in der Slowakei. Vorsprache der Vertreter der evangelischen Kirche beim Ministerpräsidenten*. *Karpathen-Post*, Jg. 60 (1939), Folge 5 vom 3. Feber 1939, 1. p.

A cseh országrészek német ajkú protestánsai a húszas években elutasították, hogy „a csehszlovákiai Evangélikus Egyházak Egyházsövetségének” tagjai legyenek – hivatalosan jogi és formai okokra hivatkozva, valójában viszont egy, „az egyházsövetségen belüli egyoldalú nemzeti politikától” tartva.⁴⁶ A magyar többségű helvét hitvallású evangélikus közösség szintén távol maradt az egyházsövetségtől.⁴⁷

A nemzeti érvek nyilvánvalóan fontosabbá váltak, mint a felekezeti erők egy államon belüli egyesítésének szándéka – az állam mindeközben fokozatosan arra törekedett, hogy az egyházakhoz fűződő viszonyát újrafogalmazza, ezáltal óhatatlanul elosztásért folytatott harcokat is eredményezve. A német protestánsok saját státuszukat illetően a „kettős diaszpóra” meghatározással illették önmagukat. A felekezeti kötődés fontos maradt, ugyanakkor nyilvánvalóan csak egy nemzeti-politikai újrafogalmazás révén tudott magának a kisebbségi státusz szorításából utat törni. Mindezt az új irányvonal is tanúsítja, melyet az egyház a müncheni egyezmény következményeképpen a cseh-morva határterületeknek a Német Birodalomhoz való csatolása után kezdett el követni. Wehrenfennig, a német evangélikusok előjárója ez idő tájt így érvelt: „*egyházunk csatlakozott a birodalom egyházához, és állandó kapcsolatban áll a Német Evangélikus Egyházzal. Szándékunk az, hogy egyház legyünk, illetve a diaszpóra-létből mindinkább egy önálló egyház irányába fejlődni, miközben nem győzzük hangsúlyozni ez utóbbi fogalom rangját és méltóságát.*”⁴⁸

Azt, hogy ezekben az években a felekezeti meghatározottságok és az ezekből eredő társadalmi modellek továbbra is jelen voltak, még akkor is, ha ilyen-olyan nemzeti irányultságukat nem hagyhatjuk figyelmen kívül, a csehszlovákiai katolikus egyház korabeli helyzete is szépen szemlélteti. Az 1935-ös prágai Összállami Katolikus Nap kapcsán a kutatások során többször is felmerült a kérdés, hogy az ország legkülönbözőbb etnikumú katolikusainak ez az összejövele vajon mennyiben tekinthető a keresztény párbeszédkeresés és kiegyezés szimbólumának.⁴⁹ Mindeközben más jellegű kezdeményezések, amelyek esetenként nagyobb hatással bírtak, kimaradtak a történetírás látóköréből. Így például a morvaországi Velehradban megrendezett egyesületi kongresszussorozat, mely a cirill–metódi hagyományra építve a szláv kereszténység egyesítését volt hivatott előremozdítani. Mindez támogatólag hatott a cseh–szlovák közeledésre, másrészt viszont a cseh katolicizmus „elszlávosodását” is eredményezte.⁵⁰ Számos német ajkú csehszlovákiai katolikus számára mindemellett az Ausztriához való kötődés

46 Erich Wehrenfennig: Die deutsche evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien nach ihrem 3. Kirchentage. *Die evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 9 (1927), 15–21. p., itt: 17. p.

47 Reinhard Steffler: *Die neuen Nationalkirchen der Tschecho-Slowakei*. Leipzig, 1931, 133. p.

48 Erich Wehrenfennig: Wir sind Brüder. In Walter Endesfelder (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer im völkischen Freiheitskampf der Ostmark und des Sudetenlandes*. Berlin, 1939, 123f. p.

49 Ernst Nittner: Gesamtstaatlicher Katholikentag Prag 1935. Ein fast unbeachtetes Jubiläum. *Bohemia* 26 (1985), 2. füzet, 331–346. p.

50 Franz Machilek: „Velehrad ist unser Programm“. Zur Bedeutung der Kyrill-Method-Idee und der Velehradbewegung für den Katholizismus in mähren im 19. und 20. Jahrhundert. *Bohemia*, 45 (2004), Heft 2, 353–395., 385–389. p.

vált meghatározóvá, ahol elsősorban a fiatal katolikus értelmiségieknek nyílt alkalmuk arra, hogy egy tekintélyelvű rendi állam ideájával megismerkedhessenek. A Bécshez való erős, történetileg hagyományozódott kötődés kezdetben meghatározó fontosságúnak bizonyult, mindezt azonban (igaz, egészen más előjelek közepette) a Németország felé való orientáció igénye váltotta fel.

A marginalizációtól való (ill. ekként megélt) félelem elleni harc egy szimbolikus helye, amely egyszersmind az egyház keretei közt megképződő tömegélményt, a nemzeti irányvonalat és a felekezeti kötelékek megszilárdítását volt hivatott színre vinni, a már említett 1933 szeptemberében megrendezett bécsi „Allgemeiner deutscher Katholikentag” volt.⁵¹ Mindazonáltal máig nem született egyetlen átfogó és alapos munka sem, amely a rendezvény Ausztria határain túlmutató jelentőségét (már ami az adott felekezeti kötődésű „külföldi németek” mobilizációját illeti) tárgyalná.

Egy évvel később a közép-szlovákiai Németprónán (németül Deutsch-Proben, szlovákul Nemecké Pravno, 1946-tól Nitrianske Pravno) került megrendezésre az első Kárpátnémet Katolikus Nap (Erster Karpatendeutscher Katholikentag). Igaz, hogy kisebb léptékben zajlott, mint a bécsi rendezvény, viszont a 15 000 látogató révén mégiscsak tömegrendezvény jellege volt. A katolikus egyház Szlovákián belüli dominanciájának láttatása csupán egy alárendelt szempontként jelent meg. Sokkal inkább arról volt szó, hogy egy, a nyelvi marginalizációtól féltő csoport bátran és tudatosan kívánta magát a nyilvánosság előtt prezentálni. Az *Evangelische Diaspora* című lap az eseményt a szudétanémet Henlein-mozgalom következményeként értelmezte, megjegyezve, hogy Szlovákia német ajkú katolikusai hovatovább „rosszallóan tekintenek [...] a szlovákiai németiség eddigi, evangélikusok általi irányítására”.⁵² A cikk szerint a német katolikusok felébredtek szenderegésükből, amibe „a nem németek általi egyházi vezetés ringatta őket”. Ebben az értelmezési keretben szemléletessé válik a nemzeti diskurzusok és a felekezeti viszonyok potenciális keveredése. Az inkább evangélikus orientált-ságú, a Szepességben megjelenő *Karpathen-Post* ugyancsak foglalkozott a témával, elsősorban az eseménynek a németországi katolikusokra gyakorolt hatását, valamint a Kárpát-régióbéli németek közti esetleges közeledési tendenciákat elemezve.⁵³

Felekezeti konkurencia és a nacionalizmus dinamikája

A fokozódó nacionalista diskurzusok árnyékában a két világháború közti időszak az egyház és anyanyelv közti viszony problematikájával való foglalkozás kicsúcsosodását hozta magával. A protestantizmus ebben a kontextusban mint egy az etnikai kisebbsé-

51 Richard Barta: Katholikentage. Wege und Irrwege des österreichischen Katholizismus. In Norbert Leser (Hrsg.): *Religion und Kultur an Zeitenwenden. Auf Gottes Spuren in Österreich*. Wien, München, 1984, 357–370. p., itt: 365. p. Stefan Moritz: *Grüß Gott und Heil Hitler. Katholische Kirche und Nationalsozialismus in Österreich*. 2. Auflage. Wien, 2002, 39f. p.

52 Chronik. *Die Evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 17 (1935), 112–113. p.

53 Bemerkungen zum ersten karpathendeutschen Katholikentag in Deutsch-Proben. *Karpathen-Post*, Jg. 55 (1934), Folge 37, 3. p.

geket oltalmazó és egyfajta nemzetalkotó erővel bíró felekezet jelent meg, míg a katolicizmus (annak globális jellegéből és a latin misenyelvből fakadóan) rendre afféle „nemzetietlenítő” egyházként lett láttatva.⁵⁴ Ezekhez az értelmezésekhez kapcsolódnak azok az interpretációk is, amelyek a protestánságnak (amely országos számarányát tekintve kisebbségben volt) a cseh-szlovák nemzeti mozgalmak során játszott szerepét taglalják: az 1918-as turócszentmártoni deklarációt aláíró 106 szlovák személy háromnegyede ugyanakkor evangélikus vallású volt. A csekély számú hívő ellenére a protestantizmus a laicisztikus jellegű Csehszlovákiában mégiscsak meglehetősen meghatározó tényezőnek számított.⁵⁵ A Katolikus Néppárt keretei közt kibontakozásnak induló szlovák autonómiatörekvések megszervezése a húszas évektől kezdve olyan konfliktusokat is szült a szlovák katolikusok és protestánsok között, melyek a történeti interpretációktól sem voltak mentesek. Ezt szemlélteti az a vita is, amely Martin Rázus *Odkaz mŕtvych* (Holtak üzenete) című regénye körül alakult ki, melyben az ellenreformáció időszaka, illetve az akkori Felső-Magyarországon megnyilvánuló vallásilag motivált erőszak formái jelennek meg.⁵⁶ Az 1938-as müncheni egyezményt követően végbement szlovákiai politikai fordulat e tekintetben egy konkrét egyházpolitikai következményekkel bíró katolikus fordulat is volt, mely következmények egészen az állami alkalmazottak számának kvótaszámokhoz való igazításáig terjedtek.⁵⁷ Ezt az átalakulást mindemellett persze egyéb politikai-ideológiai tényezők is befolyásolták. Ahogy azt a szepességi németek, ill. az ő etnikai kisebbségként kirajzolódó szerepük is szemlélteti, a misenyelv szerepének felekezeti motiváltságú értelmezései olykor igencsak egyirányú megközelítésekhez vezettek, mint ahogy azt egy 1928-as évi útleírás is egyértelművé teszi. Hilde Reimesch-Dominik, egy németországi célközönségnek író szerző ekképpen ír a katolikus dominanciájú Michelsdorf (Stráže pod Tatrami) sorsáról: „*Michelsdorfi látogatásom során azt tapasztaltam, hogy mára egyetlen kő és egyetlen hang sem emlékeztet arra, hogy a faluban egykoron virágzott a német kultúra. Egy szegényes szlovák falut láttam, szegényes, eltompult lakókkal – egytől egyig hithű katolikusok.*”⁵⁸ Másképp alakult a szerző látogatása Kislomnicon (Lomnička, Kleinlomnitz), melynek templomaiban évszázados múltra visszatekintő énekeskönyvek voltak használatban: „*ezen evangélikus énekeskönyvek lapjait vasárnaponként a helyi parasztok forgatták, ezáltal is segítve azokat németiségük megtartásában.*” Majd a továbbiakban: „*Az országhatárokon túl*

54 R. Steffler: *Die neuen Nationalkirchen der Tschecho-Slowakei*, 92f. p.

55 Peter Švorc: Slowakische Protestanten und ihre Rolle im politischen Leben der Tschechoslowakei am Anfang der 20er Jahre des 20. Jahrhunderts. In Karl Schwarz, Peter Švorc (Hrsg.): *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Wien, 1996 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, Zweite Reihe, Band 14), 195–210. p., itt: 200. p.

56 Peter Macho: Rázusov Odkaz mŕtvych a vnímanie násilia v medzikonfesionálných vzťahoch. *Historický časopis*, 56 (2008), 3, 419–442. p., itt: 422. p.

57 Ladislav Suško: Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku 1938/39 v zrkadle cirkevnej tlače. *Historický časopis*, 49 (2001), 1, 63–84. p., itt: 79. p. és 83f. p.

58 Hilde Reimesch-Dominik: Deutscher Protestantismus in der Zips (Teil I). *Die evangelische Diaspora*, Jg. 10 (1928), 154–160. p., itt: 159. p.

*a német protestantizmus egyet jelent a kultúrával és az életerővel. A hithűség a néphez való hűség anyja. Mennyire éreztük mindezt a Szepességben, ebben a félreeső evangélikus falucskában!*⁵⁹

Ezen értelmezések (melyek érvényessége más régiókat is figyelembe véve könnyen megcáfolható) jelentősége a bennük kibontakozó észlelési mintázatokban rejlik, melyekben felekezeti viszonyok és etnikai szempontok vegyülnek egymással. Ez a jelenség ugyanakkor korántsem csak a múltra vonatkozó leírásokban nyilvánult meg. A nemzeti erők mobilizációja nyilvánvalóan új, egyházon belüli törekvéseknek is utakat nyitott. Mindez akár a német nyelvű evangélikus közösség felé való közeledésben – vagy éppen az új, lappangófélben lévő jelenségek kialakulására való érzékeny felfigyelés alakjában is – tetten érhető volt. Ez utóbbira jó példa Desider Alexy kárpátnémet lelkes *Der Protestantismus der Slowaken* című írása 1931-ből, melyben a szerző a protestantizmusnak a katolikus dominanciájú országra gyakorolt hatásával foglalkozik: „és a szlovákok példája mutatja, hogy egy szláv nép teljes egészében megnyerhető volt – és máig is az – a protestantizmus számára.”⁶⁰

Különösképpen Csehszlovákia német ajkú lakosságát illetően, és ezen belül is leginkább a harmincas évek vonatkozásában figyelhető meg, hogy a kortársak szemzögéből tekintve a vallási mezőben különféle mozgások indultak be. Mindezt néhány példával kívánjuk szemléltetni, mely példák ugyanakkor a németországi felekezeti szerveződésekhez való kötődésekre is rávilágítanak. 1936-ban, mielőtt a Gusztáv Adolf Egyesület (Gustav-Adolf-Verein) „nagy szeretetadományának” átadására került volna sor, három javaslat született a díjazást illetően: az osztrák Bruck an der Mur városa, a brüsszeli protestáns hitközség – valamint a pozsonyligetfalui (Engerau / Petržalka) német evangélikus gyülekezet. Ligetfalu azért kerülhetett az ajánlások közé, mert nem rendelkezett önálló templommal, amely tény az indoklásban komoly veszélyként lett megjelenítve: „Róma fáradhatatlan. Néhány éve egy katolikus kolostor építése zajlik. A vegyes házasságok nyugtalanságokat eredményeznek. Eközben a szekták is jelen vannak, mindez pedig a felekezetnélküliséghez vezet.”⁶¹ Mindenesetre két évvel később már olyan hírek érkeztek Ligetfaluból, melyek arról tanúskodtak, hogy a helyi egyházközség és a német kulturális egyesület szoros együttműködésben áll egymással: „az egyházi és a nemzeti feladatok ellátása kéz a kézben jár egymással.”⁶²

Másfelől a Katolikus Külhoni Németek Birodalmi Egyletének (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen) támogatása lehetővé tette, hogy két közép-szlovákiai település, Hedwig (Hadviga) és Bries (Brieštie) egy „népi misszió” keretében „szükség-

59 Hilde Reimesch-Dominik: Deutscher Protestantismus in der Zips (Teil II). *Die evangelische Diaspora*, Jg. 11 (1929), 29–32. p., itt: 32. p.

60 Desider Alexy: *Der Protestantismus der Slowaken*. *Die evangelische Diaspora*, Jg. 13 (1931), 85–89. p., itt: 89. p.

61 Gerhard Heinzelmann: Gemeinsames Liebeswerk 1936. Vortrag gehalten auf der Kasseler Hauptversammlung des Gustav-Adolf-Vereins. *Die evangelische Diaspora*, Jg. 18 (1936), 342–345. p., itt: 345. p.

62 Tschechoslowakei. *Die evangelische Diaspora*. *Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 20 (1938), 129–169. p., itt: 165. p.

templomot”, továbbá német nyelvű prédikációt és oktatást kapott, mindezt abból a célból, hogy a helybeliek „nemcsak vallásukhoz, hanem együttal németiségükhöz is” viszszerterhessenek.⁶³ Az ilyen típusú számadások egyszersmind azt is érzékletessé teszik, hogy milyen kulturális vezéreszmék hatottak a külföldi német népcsoportokra németországi felekezeti szervezetek irányából. Azt, hogy korántsem csupán peremcsoportokat érintő, mellékes jelentőségű aktivitásokról volt szó, az a tény is alátámasztja, hogy a német püspöki konferencia (Hermann) Wilhelm Berning osnabrücki püspököt a húszas években hivatalosan is megbízta egy beszámoló kidolgozásával, melynek témája a „lelkipásztori teendők a külhoni németiség körében” volt. A püspök az 1925-ös stuttgarti Német Katolikus Nap keretében ekképpen fogalmazott: „a nemzethez való hűség rendszerint kéz a kézben jár a valláshoz való hűséggel.”⁶⁴

Az eddigiekben szemléltetett aktivitások kapcsán a jövőben tisztázandó kérdés volna, hogy az imént leírt, Németországból érkező kezdeményezések milyen kapcsolatban álltak az 1933 utáni politika fejleményeivel. Nyilvánvalóan különféle aktörök szélesebb skálájáról van szó, olyan szereplőktől kezdve, mint például Georg Schreiber prelátus és Reichstag-képviselő, aki az első világháború után intenzíven foglalkozott a „külhoni németiség és a katolicizmus” problémakörével, 1933 után viszont veszített befolyásából, majd 1935-ben kényszernyugdíjaztatták⁶⁵ – egészen a *Die Getreuen* (A hithűek) című, a Katolikus Külhoni Németek Birodalmi Egylete által kiadott lapig, amely 1934-ben egy Adolf Hitlert ábrázoló képpel jelent meg, 1936-ban pedig az „Egyház és Nemzet” c. tematikus blokkját Hitler-idézetekkel támasztotta alá.⁶⁶

A fent tárgyalt, áttéréstől való félelmek mellett ismételten nyilvánosságot kapott a születési arányszám kérdése, és ebből kifolyólag a felekezeti erőviszonyok átrajzolódásának problémája is. A már említett németprónai Kárpátnémet Katolikus Nappal kapcsolatban azt nyilatkozta egy protestáns hívő, hogy „a katolikusok nemcsak számbeli-
leg vannak többségben az országban, hanem biológiailag is egészségesebbek.”⁶⁷ A müncheni egyezményt megelőző kiélezett politikai helyzet a felekezeti viszonyok terén a cseh országrészekben élő németek körében is változásokat eredményezett: 1938 elején több újság is a „Tömeges kilépés a katolikus egyházból” cím alatt tudósított arról a tényről, hogy több helyütt német nyelvű katolikusok egész csoportja tért át a német evangélikus egyházhoz. Ezt rendszerint a német papok hiányával vagy az adott községekben tapasztalható cseh dominanciával indokolták meg. A prágai központi hatóságoknál végzett vizsgálat ugyanakkor relativizálni látszik az áttérési mozgalom hordere-

63 Länderbericht Tschechoslowakei. *Die Getreuen. Zweimonatsschrift des Reichsverbandes für die katholischen Auslandsdeutschen*, Jg. 11 (1934), Heft 4, 118. p.

64 Georg Schreiber: *Das Auslandsdeutschtum als Kulturfrage*. Münster, 1929 (Deutschtum und Ausland, 17./18. Heft) után idézve, 188. p.

65 Vö. Georg Schreiber adalékával: *Deutsche Biographie*, <https://www.deutschebiographie.de/gnd118761676.html#ndbcontent> (2018 1. 11.).

66 *Die Getreuen. Zweimonatsschrift des Reichsverbandes für die katholischen Auslandsdeutschen*, Jg. 11 (1934), Heft 1, S. 1 und Jg. 13 (1936), Heft 1, 5. p.

67 Slowakei. *Die evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 17 (1935), 112–113. p.

jét – a híradások rendszerint néhány tucatnyi átlépőről tudósítanak. Mindazonáltal a politikailag zaklatott időszak közepette ez a jelenség mégiscsak képes volt feltűnést kelteni. Ha tekintetünket az egyes hitközségek helyzetére irányítjuk, világossá válik, hogy az egyházon belüli feltételek nem változtak – gyakran találkozunk azzal, hogy a cseh és a német hívők számára külön istentiszteleteket tartottak. A korabeli nacionalista dinamika ugyanakkor olykor olyan jelenségeket is eredményezett, mint amelyek például a Mährisch Trübau (Moravká Třebová) melletti Oehlhütten (Lhota u Konice) településen voltak tapasztalhatóak, ahol az áttért híveket busszal kellett a Mährisch Trübau-i istentiszteletre szállítani. A leitmeritzi (Litoměřice) egyházmegye egy a fiatalok pasztorációjával megbízott papja megint csak azt vallotta, hogy a katolikus fiatalságnak a szudétanémet Jugendverbandhoz kellene csatlakoznia, mivel ellenkező esetben egy a katolikus egyház ellen folytatott „harc” veszélye fenyeget, melyből viszont „csakis a protestánsok húznának hasznot, egy olyan képet kialakítva magukról, mely szerint egyházuk nemcsak hogy nem gátolja a német népet egyesülésében, hanem egyenesen támogatja is azt”.⁶⁸

Záró megjegyzések

1918 után Csehszlovákiában a politikai változások, valamint régebbi keletű felekezeti viták és reformtörekvések kombinációjaképpen új társadalmi hajtóerők alakultak ki, melyek az etnikai és felekezeti hovatartozások összemosódásához is vezettek. Emellett olyan törekvések is megjelentek, amelyek a felekezeti szerveződést illetően a territoriális elvvel való szakítás és a nemzeti elv alapján történő szerveződés szükségességét hangsúlyozták. Mindezek mögött egy nacionalizálódási folyamat állt, mely elsőként az evangélikus egyházakban jelentkezett, a későbbiekben azonban a katolikus egyházat is utolérte; e tekintetben elég, ha csak a nemzeti elv alapján körülhatárolt csehországi püspökségek követelését említjük. A nemzetpolitikai célkitűzések és elhatárolódási törekvések egyházi szférára gyakorolt hatása a német ajkú népcsoportok esetében különösen erősnek bizonyult, olyannyira, hogy az az egyházakon belüli erőviszonyokra is visszahatott. Egy mindeddig alig kutatott problématerületről van szó, mely esetében a későbbiekben az is megválaszolandó kérdés lenne, hogy milyen hatással bírtak a németországi egyházi szerveződések vagy éppen a nemzeti, felekezeti és történelmi vonatkozások és meghatározottságok egymással való keveredései Közép-Európában. A felekezetek közti konkurencia, továbbá azok egymásra gyakorolt hatása olyan társadalmi folyamatokat indított be, melyek az egyházközségeket és azok önképét is erősen befolyásolták. Ezek kihatását jelen tanulmányban csupán körvonalalaiban tudtuk felvázolni. Egy, a további kutatások szempontjából ugyancsak releváns kérdés az lehetne, hogy az említett folyamatok esetében mennyiben beszélhetünk egyfajta kettős mobilizációs stratégiáról, amelynek központját képező etnikai-felekezeti építkezés egyrészt a

68 Státní oblastní archiv Litoměřice. Levéltári állomány: Biskupství Litoměřice, Ordinariát, Karton 35. Sign. 1092. Norbert Kocholaty levele Anton Weber leitmeritzi püspöknek, 1938. 4. 4-i keltezéssel.

nemzeti lét elvesztésének félelme, másfelől pedig a szekularizációtól való félelem ellen irányult.⁶⁹

A fenti áttekintés központjában a két világháború Csehszlovákiát jellemző egyházi és etnikai struktúrák vizsgálata, illetve mindezek közép-európai kontextualizációja állt. Azt, hogy efféle kérdések vizsgálatakor mindig szükséges a tágabb történelmi összefüggések beágyazása is, a Cseh, Morva és Sziléziai Német Evangélikus Egyház egyházi előljárójának egy 1927-ből származó közleménye is nyomatékosítja: „Zárásképpen pedig vessünk egy boldog pillantást Graupenre. (Krupka) Az ottani katolikus Szent Anna-templom lehulló vakolata ugyanis egy különös festményt tárt napvilágra: szemtől szemben a szószékkel a büszke tartású, életnagyságban ábrázolt Luthert, a főeretneket látjuk. A leletet a prágai műemléki hivatal védő keze oltalmazza. Az evangélikus hívek sokaságának, akik ide sietnek, hogy szembesüljenek a történelemmel, a következő üzenetet fogalmazza meg a kép: az evangélikus egyház itthon van a Szudéta-vidéken, és itt is marad minden harc és gond ellenére, az isteni bizonyosság biztonságában.”⁷⁰

(Csanda Máté fordítása)

MARTIN ZÜCKERT

STATE CHANGE AND CONFESSIONAL FORMING. THE CHURCHES AND THE GERMAN POPULATION IN CZECHOSLOVAKIA AFTER 1918

This study analyses how the political change after 1918 influenced the conditions of churches in relation to ethnic affiliations. It shows, with an emphasis on the Germans in Czechoslovakia, how activities of foreign confessional groups altered the terms in the examined churches. The paper contains an overview that should be followed by further detailed analyses of the relation between confessional and ethnic minorities in the interwar period.

69 Lucian Hölscher: Säkularisierungängste in der neuzeitlichen Gesellschaft. In Manfred Gailus, Hartmut Lehmann (Hrsg.): *Nationalprotestantische Mentalitäten. Konturen, Entwicklungslinien und Umbrüche eines Weltbildes*. Göttingen, 2005 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 214), 133–147. p.

70 Erich Wehrenfennig: Die deutsche evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien nach ihrem 3. Kirchentage. *Die evangelische Diaspora. Zeitschrift des Gustav-Adolf-Vereins*, Jg. 9 (1927), 15–21. p., itt: 21. p.